

Oud@Utrecht

Volksconcert • Oriëntalisme • Pacificatie van Gent

WIJ ZIJN DE STAD

BIJ 100 JAAR OUD-UTRECHT

Het is goed om te begrijpen waar we staan en over onze dagen heen te kijken naar wat komt en gaat, ons af te vragen wie of wat de stad herhaalt,

patronen die er eeuwen over doen om zich te laten weven en wij maken maar één draadje. Niemand van het eerste uur is hier of nu, geen van ons haalt duizend jaar.

Maar zonder ons was deze stad een gapend gat zonder verhaal, een leeggevreten ei van klei, gemompel van de wind door lege straten.

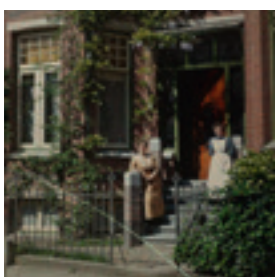
Utrecht is ons in het kwadraat: wij tot de macht van licht, steen, tijd. Wij dragen onze stad, de jaren door - naar de oneindigheid.

19-12-2022 • INGMAR HEYTZE

100 Oud-Utrecht

Voor het programma rond 100 jaar Oud-Utrecht zie www.oud-utrecht.nl

Omslag

Autochrome (vroegere kleurenfoto op glasplaat) door Jacob Olie Jr. uit circa 1912. Afgebeeld zijn Olies vrouw Tine Reeders en dienstbode Jacoba Hoeflaken op de trap naar de voordeur van Wilhelminapark 47. RIJKSMEUSEM, AMSTERDAM

Agenda

Historisch Café: Utreg Punx

In 1978 werd Utrechts eerste punkband opgericht: The Duds met in de gelederen Erik de Jong, de latere Spinvis. Er volgde een ware eruptie van Utrechtse punkbandjes. Het was de tijd van (jeugd)werkloosheid, nucleaire dreiging en woningnood. Verteller is Jerry Goossens, mede-auteur van een boek over Nederlandse punk. *Vrijdag 10 februari 2023, 17.00 uur, Bibliotheek Neude, toegang gratis. Vanaf 1 februari aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

Van der Monde-lesing: Eric Jorink

Teylers-hoogleraar Verlichting en religie aan de Universiteit Leiden Eric Jorink spreekt over de Verlichting en het ontstaan van wetenschappelijke genootschappen in Utrecht. Daarbij ook aandacht voor het Provinciaal Utrechts Genootschap (PUG) en de Historische Vereniging Oud-Utrecht, die dit jaar 250 c.q. 100 jaar bestaan. *Woensdag 15 februari 2023, 20.00 uur, Pieterskerk. Gratis aanmelden via www.oud-utrecht.nl/agenda/ (zolang de voorraad strekt).*

Lesing: Verdwenen tuinen en parken

In de 19e eeuw was de binnenstad aanzienlijk groener dan nu. Patricierswoningen hadden nog tuinen om in te verdwalen. Het meeste groen was voor de welgestelden, maar ook Wijk C had een groene long: het Oranjepark. Michiel Plomp neemt ons mee naar een autoloze binnenstad met grote oude bomen die Utrecht toen rijk was. *Woensdag 29 maart 2023, 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis, toegang € 5,-. Vanaf 8 maart aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

Het Historisch Café van 10 maart 2023 zal in het teken staan van 100 jaar Oud-Utrecht. Details volgen via de website.

Inhoud

Jantine Bloemhof Vroege kleurenfotografie van Jacob Olie Jr.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 96e jaargang nummer 1, februari 2023 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl/ webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl/ redactie.website@oud-utrecht.nl.

Lutgard Mutsaers Het Volksconcert en Utrecht

Arjan den Boer Utrechtse oriëntalist Willem de Famars Testas

Damien Mc Cann De Pacificatie van Gent in Utrecht

27 Signalementen

Jacob Olie Jr., een beminnelijke alleskunner

De eerste autochromes (vroegere kleurenfoto's op glasplaat) die in de stad Utrecht gemaakt zijn, dateren uit de periode 1909-1932. De fotograaf was de scheikundige Jacob Olie Jr., van oorsprong een Amsterdammer. Hij kwam in 1909 met zijn vrouw Tine Reeders en zus Aagje Olie aan het Wilhelminapark wonen. De autochromes geven een uniek beeld van het huiselijk leven daar en van Utrecht en Nederland in het eerste kwart van de vorige eeuw.

Jantine Bloemhof studeerde biologie. Zij deed onderzoek naar het klein zegel in de provincie Utrecht (1625-1806) en schrijft een boek over de families Mooij en Olie (1786-1975).

Jacob Olie Jr. (1879-1955) was de oudste zoon van de bekende Amsterdamse amateurfotograaf Jacob Olie Jbz. (1934-1905). Na zijn pensionering als directeur van de Eerste Ambachtsschool in 1890 trok Jacob senior er graag met zijn camera op uit, vaak in gezelschap van een of meer van zijn kinderen Jacob, Jan, Aagje en Willem. Zij poseerden dikwijls voor hun vader ter verlevendiging van de compositie van diens zwart-witfoto's. De liefde voor de fotografie van Jacob Olie Jbz. zou overgaan op zijn oudste zoon. Jacob Olie Jr. volgde de vijfjarige hbs, studeerde scheikunde aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1907. Niet lang daarna werd hij aan de Universiteit van Utrecht assistent van hoogleraar scheikunde Ernst Cohen. Samen met zijn zus Aagje Olie (1884-1975) kocht hij het nieuwe huis Wilhelminapark 47 met geld dat ze van hun vader hadden geërfd. Na Jacobs huwelijk met pianolerares Tine Reeders (1885-1950) in april 1909 verhuisde het kersverse echtpaar samen met Aagje naar Utrecht. Al na een week hadden ze een inwonende dienstbode en enkele maanden later kwam de ongeveer zevenjarige Fifi Kwast (1902-1991) uit Amsterdam bij hen wonen. Fifi (later Fiep) kwam uit een zeer muzikale Amsterdamse familie en werd de pleegdochter van Jacob en Tine, die zelf geen kinderen kregen. Al snel na de verhuizing maakte Olie zijn eerste autochromes.

Autochrome-fotografie

Jacob Olie Jbz. maakte duizenden zwart-witfoto's, zijn zoon Jacob interesseerde zich voor de voortgang in de kleurenfotografie. Hij gaf in zijn verzamelreferaat *Direkte kleurenfotografie* (1906) een overzicht van de stand van zaken op dat moment. Het jaar daarop begon de Lumière-fabriek in het Franse Lyon met de productie van glasplaten voor het maken van kleurenopnames die autochromes ('zelfkleurend') werden genoemd. Oranje, violet en groen gekleurde zetmeelkorrels met een doorsnede van 0,015 millimeter zorgden voor de kleuren, een zwart-witlaag voor de lichtgevoeligheid. Autochromes konden met een gewone camera worden gemaakt, waarbij één opname volstond. Wel moest de plaathouder aangepast worden omdat de autochrome-platen wat dikker waren dan die voor zwart-witnegatieven. Gebruik van een geelfilter voorkwam dat de foto te blauw werd.

'Men [heeft] hier inderdaad te doen met een procédé dat alle vroegere verre overtreft. Een rijkdom van kleuren straalt u tegen, de natuur wordt getrouwelijk weergegeven! Geen harde overgangen, alles is in harmonie,

< Karikatuur van Jacob Olie Jr. door Jo Spier, 1923.

GRAFIEKCOLLECTIE RENÉ SMID

> Pleegdochter Fifi Kwast in haar slaapkamer, 1909-1910.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

✓ Tine Reeders, een onbekend meisje en Fifi Kwast met links achter hen Wilhelminapark 47, 1912.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

zoals 't oog de werkelijkheid ziet', zo stond in het geïllustreerde tijdschrift *Op de hoogte* van september 1907. Die kleuren waren zacht, deels door het procédé, maar ook omdat felle kleuren vulgair gevonden werden. Autochromes werden meestal bekeken door ze tegen het licht te houden, maar ook met viewers of projectoren. In kranten werd wel geadverteerd voor 'autochrom-projectie-lezingen'. Het maken van autochromes was een dure liefhebberij die werd beoefend door bemiddelde amateurfotografen die de platen zelf ontwikkelden. Omdat de belichtingstijd minimaal één tot twee seconden bedroeg, werd de camera op een statief gezet. Geportretteerden, en niet alleen de kinderen, vergaten weleens om niet te bewegen.

< Zelfportret met Tine Reeders voor de spiegel, die voor de foto versierd is met bloemen, 1913.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

✓ Zonsondergang boven Utrecht met links de Domtoren en in het midden een telefoonpaal, zonder jaar.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

> Tine Reeders (links) in de voorkamer met een onbekende vrouw, 1913.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

↘ Jacob Olie in de woonkamer met zijn vrouw Tine Reeders (links van hem) en vriendinnen, 1909.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

Veeartsenijschool en mobilisatie

Fotografie was voor Jacob Olie een vrijetijdsbesteding. Hij werkte van 1912 tot 1916 op de Rijks Veeartsenijschool, de voorloper van de huidige faculteit Diergeneeskunde. Eerst was zijn functie assistent, daarna conservator-assistent. Olie werd lid van het Genootschap ter bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij van 1 augustus 1914 tot 20 november 1915 gemobiliseerd. Hij begon als reserve-sergeant bij de Infanterie, maar werd al snel bij de verbindingstroepen geplaatst, waar hij veel over radiotelegrafie leerde. Olie hield van techniek en volgde de ontwikkelingen in de radiotelegrafie. Hij bedacht zelf een apparaat om morsecode te leren decoderen en verwierf twee octrooien voor verbeteringen aan de radio-goniometer. Natuurlijk werd hij lid van de Nederlandsche Vereeniging voor Radiotelegrafie (voor amateurs) en hij las hun met veel schema's geïllustreerde blad *Radio-Nieuws*. In 1920 werd hij een van de eerste leden van het Nederlandsch Radio Genootschap (voor professionals), dat een blad uitgaf met uitgebreide wiskundige formules. Olie zette zijn technisch talent ook anderszins in. Zijn vrouw Tine gaf pianoles aan blinden en wist van hun

Olie maakte autochromes in de jaren 1909-1914 en 1922-1932. Gedurende de Eerste Wereldoorlog en de jaren daarop waren autochrome-platen niet of nauwelijks verkrijgbaar. De autochromes uit 1909 van de woonkamer en Fifi's slaapkamer waren de eerste van een lange reeks die Olie maakte in Utrecht, Nederland en enkele Europese landen. Helaas zijn de meeste opnames ongedateerd en ook is de locatie lang niet altijd bekend. Op ongeveer een zesde van de autochromes poseren Jacob zelf, Tine, Aagje, Fifi/Fiep of gasten in of nabij hun huis. Binnenfoto's nam Olie ter bekorting van de belichtingstijd meestal bij zonnig weer in de serre of bij een raam. Het merendeel van de autochromes betreft buitenopnames waarbij zijn onderwerpkeuze toont dat hij, net als zijn vader, plezier had in het fotograferen. Terwijl de laatste veel oog had voor stedelijke bebouwing en bedrijvigheid, fotografeerde de zoon graag in parken en buitengebieden. Hij legde bomen vol bloesem vast en 33 (!) zonsondergangen in binnen- en buitenland. Op foto's genomen buiten de stad Utrecht of in het buitenland verlevendigt Tine vaak het beeld, net zoals de vier kinderen van Olie Jbz. de foto's van hun vader dikwijls wat extra's gaven. Uit later tijd stammen vier autochrome zelfportretten waarop Olie, inmiddels grijs geworden, in zijn zonnige serre zit met op schoot een fotoalbum. In de periode 1932-1935 werd de productie van autochrome-platen gestaakt omdat er praktischere alternatieven op de markt kwamen.

behoefte aan een schrijfmachine waarmee zij zonder veel oefening gewone tekst konden tikken. Jacob meende dat een dergelijke machine zou moeten voldoen aan de eisen 'eenvoud, sterkte en billijke prijs'. Met dat uitgangspunt ontwierp hij in 1916 een aanpassing van de betaalbare Mignon 2 AEG-schrijfmachine. In de jaren 1920-1925 ontwikkelde hij met hulp van Johannes van Don, mechanicus bij de Rijksmunt, en Willem Créman, een blinde oud-leerling van Tine, een apparaat dat de naam braillehectograaf kreeg. Hiermee kon brailletekst of -muziek in zinkplaten aangebracht worden en daarna zo vaak als gewenst in papier geperst.

'En hoe bent u daartoe gekomen? Is 't niet verbazend moeilijk?'
'Ach, men moet daar in groeien. Eerst, als je begint, dan neem je een reuzentaak op je, bijna zonder 't zelf te weten, hoe groot en hoe ingewikkeld dikwijls.'
'Wát is nu bijvoorbeeld héél erg moeilijk bij het klavieronderwijs aan blinden?'
'Nu, een van de allergrootste moeilijkheden is natuurlijk wel, om te maken, dat de blinden "trefzeker" worden. Maar geloof u mij vrij, dát is iets, wat ook zienden niet zoo gemakkelijk valt.'

Huis vol muziek

Tine Olie-Reeders had pianolessen gevolgd bij de hoog aangeschreven Ary Belinfante (1870-1924), die ook de blinde pianist Everhard Beverwijk (1885-1929) vijf jaar lang als leerling had. Vanaf september 1909 gaf Tine zelf piano- en theorieles in haar geboorteplaats Amsterdam en woonplaats Utrecht. In 1910 bood ze in beide steden de 'Volledige opleiding voor akte lager en middelbaar Ned. Toonk. Vereeniging' aan. Vanaf september 1912 gaf ze alleen in Utrecht les. Waarschijnlijk geïnspireerd door Belinfante, gaf Tine piano- en muziekles aan ziende én blinde leerlingen. Een van die laatsten was Anna Maria (An) Frank (1890-na 1939) die in 1909 voor haar examen piano slaagde 'met den hoogsten graad', waarbij werd opgemerkt dat 'in het land der zienden de blinde koningin bleek te zijn.'
Tine zette haar leerlingen aan tot een hoog spelniveau door haar bevoegdheid voor muziek en de levendige manier waarop zij les gaf. In 1925 interviewde pianiste, organiste, dirigente en componiste Anna Lambrechts-Vos (1876-1932) Tine over haar lessen aan blinde leerlingen:

'Hoe vindt u dat nu wel, om blinden voor muziek op te leiden?'
'Heerlijk', klonk 't onmiddellijk en met overtuiging.

< Aagje Olie in Zwiggelte bij Westerbork, 1909-1914.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

└ De Volendammer visser Kees Kes, zijn vrouw Aaltje Tol en hun kinderen Neeltje, Grietje, Hans en Cornelis, circa 1923.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

> Tine Reeders, Fiep Kwast, en Aagje Olie in de serre, 1922.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

> Zelfportret in de serre, 1922-1932.

JACOB OLIE JR., RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

met 'haar mooi getimbreerd, groot en omvangrijk geluid, dat - ofschoon sopraan - in het lagere register een prachtige altkleur heeft'.

Visserij-proefstation

Jacob Olie was inmiddels directeur van het Nederlandsche Visscherij Proefstation. Dat was in 1912 begonnen met een laboratorium in Katwijk aan Zee. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog liepen de activiteiten sterk terug en kwamen in 1916 min of meer stil te liggen. Olie werd na zijn demobilisatie gevraagd om directeur te worden. Waarom juist hij geschikt bevonden werd voor die functie is onbekend. Zijn scheikundige achtergrond zal een pré geweest zijn, mogelijk speelden ook zijn daadkracht, intelligentie en aimabele aard mee.

Begin 1917 verhuisde het proefstation uit praktische overwegingen naar Utrecht met zijn vele laboratoria en uitgebreide universiteitsbibliotheek. Ook kende Olie de scheikunde-faculteit goed en het was natuurlijk handig dat hij zelf in Utrecht woonde. Het proefstation begon in het administratiegebouw van het slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg, verhuisde in 1922 naar het Sterrenbos en in 1932 naar Maliebaan 103. Het deed onderzoek naar 'visscherijbenodigdheden' voor onder meer touwslagerijen, taanderijen en scheepsbouwbedrijven. Zo onderzocht het proefstation hoe visnetten met taan geconserveerd konden worden tegen rot en bepaalde het de breekkracht van touw. Olie ontving op zijn proefstation buitenlandse bezoeken; zelf reisde hij in 1923 naar Noorwegen, Zweden en Frankrijk en bezocht hij in 1934 Kopenhagen.

Olie woonde vergaderingen van visserijorganisaties bij en bezocht Nederlandse vissers in hun vissersplaatsen. Waarschijnlijk in 1923 maakte hij in Volendam een autochrome van visser Kees Kes (1885-1960) en zijn gezin. Kes was namens Volendam lid van de Zuiderzee-visscherijraad. Tekenaar Jo Spier moet Olie met zijn

Niet alleen Tine vulde het huis aan het Wilhelminapark met muziek. Toen haar schoonzus Aagje Olie van Amsterdam naar Utrecht verhuisde, was ze zanglerares. Over haar Utrechtse zangpraktijk is niet meer bekend dan dat ze de vorderingen van haar leerlingen nauwkeurig bijhield en zelfs geluidsopnamen van hun zang liet maken. Vier jaar nadat ze in Utrecht kwam wonen, vertrok Aagje opmerkelijk genoeg naar Zwiggelte bij Westerbork, waar haar jongste broer Willem Olie (1886-1962) een landbouwbedrijf had. In april 1913 gingen Aagje en Willem een vennootschap onder firma aan. Jacob Olie bezocht Zwiggelte meermaals. Hij maakte er tenminste zeven autochromes, waaronder een van een elegant geklede Aagje gezeten op een strobaal voor een decor van stromijten en landbouwmachines. Na Willems huwelijk met Johanna Bijlsma in april 1915 zal Aagje teruggegaan zijn naar Utrecht om daar weer zanglessen te geven. In 1925 zong ze tijdens een liefdadigheidsconcert met orgelbegeleiding in de Oude Kerk van Spaarndam

karakteristieke uiterlijk en uitgerust met een balgcamera in Volendam gezien hebben, want dat jaar tekende hij een karikatuur van de rossige fotograaf.

Nalatenschap

Jacob Olie Jr. was tot 1953 directeur van het proefstation en werd er daarna adviseur. Na zijn overlijden in 1955 beschreef de directie hem als een 'zeer beminnelijk mens met een groot gevoel voor humor' die met 'zijn kennis, doorzettingsvermogen en opofferingsgezindheid grote dingen heeft gedaan'. Zijn vrouw Tine Reeders was enkele jaren eerder al overleden. Zij was actief gebleven als piano- en muziklerares en had met enkele blinde leerlingen een particulier bezoek gebracht aan koningin Wilhelmina. Aan beider overlijden schonk het *Utrechtsch Nieuwsblad* aandacht. Hun pleegdochter Fiep Kwast is op latere leeftijd getrouwd. Zus Aagje Olie gaf tot op hoge leeftijd zangles en zorgde ervoor dat de familie-erfstukken waar Wilhelminapark 47 vol mee stond een goede bestemming kregen; veel ervan is in museumcollecties opgenomen. De bewaard gebleven autochromes van Jacob Olie Jr. zijn later terechtgekomen in de collecties van het Rijksmuseum (circa 250) en het Stadsarchief Amsterdam (15 stuks). Zoals de zwart-witfoto's van Jacob Olie Jbz. pas lang na diens dood werden ontdekt en vervolgens hogelijk gewaardeerd, gebeurde hetzelfde met de autochromes van zijn zoon. Hun kwaliteit varieert, sommige zijn weinig zeggend of wat flets van kleur, andere pakken verrassend goed uit. Zeker is dat senior van beide de betere fotograaf was. Desalniettemin behoort Jacob Olie Jr. tegenwoordig met Bernard Eilers, Jan Zeegers en Leendert Blok tot de bekendste autochrome-fotografen van Nederland.

Meer autochromes van Jacob Olie zijn te zien op de website van het Rijksmuseum, directe link via www.oud-utrecht.nl.

Bronnen en literatuur

- H.R. Kruyt, 'Dr. Jacob Olie 1879-1955', *Chemisch Weekblad* 1957, p. 9-10.
- J. Olie Jr., 'Het nieuwe laboratorium van het Visscherij-proefstation te Utrecht', *Nieuwe Vlaardingsche Courant*, 6 april 1923, p. 12-13.
- Hans Rooseboom, Ileen Montijn, *Nederland in kleur. The Netherlands in colour 1907-1935* (Amsterdam 2016).
- Laura Roscam Abbing, *Colour in the home, Autochromes by Jacob Olie Jr.* (Amsterdam 2013).
- Uittreksels van jaarverslagen van het Nederlandsche Visscherij-Proefstation in de *Nieuwe Vlaardingsche Courant*.
- Diverse krantenartikelen (onder meer *Utrechtsch Nieuwsblad*).
- Rijksmuseum, Rijksstudio, www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken.

‘Altijd ’n volle zaal’

Het Volksconcert en Utrecht

In de receptiegeschiedenis van de klassieke muziek neemt het Volksconcert een aparte plaats in. Volksconcerten brachten de lagere klassen goedkoop in aanraking met hoge muziekcultuur. Het publiek zat letterlijk en figuurlijk voor een dubbeltje op de eerste rang. In 1863 adopteerde Utrecht de formule. Die sloeg aan, maar raakte verwaterd. Er was een coup voor nodig om het tij te keren. De doorstart maakte van het Volksconcert een vaste waarde in het Utrechtse muziekleven.

Lutgard Mutsaers is cultuurhistorica van muziek, theater en dans.

Het concept kwam uit Parijs. Geestelijk vader was de orkest-dirigent Jules Padeloup (1819-1887). Hij zag zijn stadgenoten massaal vallen voor variëtmuziek, caféliedjes en de nieuwste dansritmes. Het grote publiek had

de aansluiting met de klassieke concert-praktijk duidelijk gemist. Ze weten niet wat ze missen, dacht Padeloup, en daar wilde hij iets aan doen. Zijn plan was eenvoudig. Hij zou originele klassieke muziek in onversneden vorm - dus niet ingekort, aangelengd of anders gearrangeerd - gaan aanbieden tegen entreeprijzen die gangbaar waren

in het variété. Eenmaal over de drempel zouden de bezoekers niet alleen de muziek, maar ook de mores van de concertzaal leren kennen. Die mores waren lang niet zo stijf als later de norm zou worden, maar roken, drinken, rondlopen en kletsen (de vrijheden van het variété) - dat hoorde niet. Zowel aan de scheppende als aan de uitvoerende kant had de elite-muziekwereld alleen maar voordeel van een groter draagvlak. Naar buiten toe gebruikte Padeloup die argumenten met opzet niet. Tegenover de pers verklaarde hij dat hij de mensen 'le sens du juste et la notion du beau' - het besef van wat goed en mooi is - wilde bijbrengen. Die uitdrukking kwam uit Plato's klassieke dialoog over het theoretische verband tussen ethisch en esthetisch ideaal. Op zondagmiddag 27 oktober 1861 dirigeerde Padeloup in het Cirque Napoléon (het latere Cirque d'Hiver, Wintercircus) zijn eerste *Concert Populaire de Musique Classique*. Het amfitheater was tot de nok gevuld. Vijfduizend bezoekers kregen Mozart, Beethoven, Weber en Haydn voorgeschoteld. Het ging erin als koek. Het publiek gedroeg zich voorbeeldig. De Parijse pers schreef juichend over een nieuwe Franse Revolutie. Een traditie was geboren.

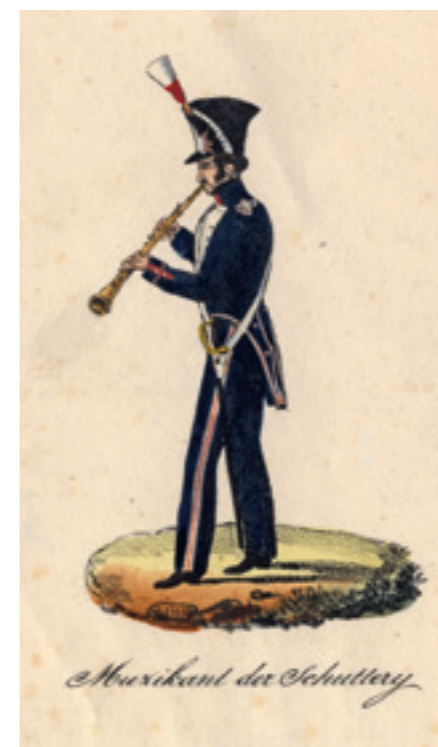
Nederlandse navolging

Op 11 november 1861 bracht het *Algemeen Handelsblad* in de rubriek 'Parijse Brieven' het nieuws van Padeloups opzienbarende succes. Her en der werd de formule al overgenomen, ook buiten Frankrijk. In Nederland voelde de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst (MBT) zich geroepen. De missie van de MBT was immers het aankweken en verspreiden van 'de zin voor degelijke muziek onder alle standen'. Bij 'degelijk' dacht de MBT aan koorzang, kerkorgelspel en gerenommeerde componisten, dood of levend. De Haagse afdeling was er in februari 1862 als eerste bij. Het gratis weggeven van een handjevol toegangsbewijzen voor gewichtige orgelmuziek in de Lutherse Kerk maakte echter nog geen Volksconcert. Het extreme standsbewustzijn in de Hofstad deed de rest om het initiatief in de kiem te smoren.

Na deze valse start bereidde de MBT het vervolg beter voor. Arnhem beet op woensdagavond 15 oktober 1862 officieel het spits af met een Volksconcert voor vijftienhonderd bezoekers in concertgebouw Musis Sacrum. De eenheidsprijs bedroeg een dubbeltje. Daarna kwam Amsterdam met een Volksconcert op zondagavond 30 november 1862 in de Parkzaal bij de Plantage Parklaan. Ook daar vijftienhonderd bezoekers, maar geen eenheidsprijs. De goedkoopste rang besloeg wel driekwart van de zitplaatsen. Of er een vervolg zou komen, hing af van de publieke opinie 'die, zoo ergens, hier waarde heeft', merkte het muziektijdschrift *Caecilia* op.

Eerste keer Utrecht

Het eerste Utrechtse Volksconcert vond plaats op 22 maart 1863. Dat was mede te danken aan de Amsterdammer Richard Hol (1825-1904). Hij was in Amsterdam de concurrentie aangegaan met de MBT door op eigen houtje een Volksconcert van zijn Amstels Mannenkoor te organiseren in de

Duitse componisten. Het publiek had zich voorbeeldig gedragen. 'Zietdaar dan ook in onze stad een begin van vooruitgang op het gebied der volksbeschaving, door middel van de muziek,' aldus *Caecilia*. 'Maar dat is niet genoeg. Wil men inderdaad zijn doel - de verheffing en veredeling van het volk - bereiken, dan moeten én de volkszang én het volksconcert, niet slechts bij wijze van uitzondering, maar voortdurend en door een ieder worden voorgestaan en gesteund.' Cornelis Kist, voorzitter van de afdeling Utrecht van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, was zo iemand met hart voor de zaak. Onvermoeibaar had hij zich ingezet voor het eerste van een hopelijk lange reeks van Utrechtse Volksconcerten. Na afloop van het evenement liep hij met het applaus en de complimenten nog in zijn oren naar huis. Die nacht overleed hij in zijn slaap.

In de openlucht

In Amsterdam vond op zondag 6 november 1864 in het fonkelnieuwe Paleis voor Volkslijf het eerste mega-Volksconcert plaats met achtduizend bezoekers. In Utrecht was het vervolg minder spectaculair. Hol plakte het wervende etiket Volksconcert op openlucht optredens van de schuttersharmonie in een stadspark of in de pleziertuin Tivoli aan de Kruisstraat. Dan zette hij militaire marsen, dansnummers zoals walsen en polka's en bewerkingen van pakkende melodieën op het programma. Beethoven en Utrechts eigen Cornelis Coenen samen in één Volksconcert was geen uitzondering. In 1871 opende Tivoli een nieuw sociëteitsgebouw met een grote zaal voor vijftienhonderd zitplaatsen beneden en nog eens elfhonderd staanplaatsen op de galerijen. Cornelis Coenen stelde het eerste huisorkest van Tivoli samen. De bedrijfsleiding zat echter niet te wachten op Volksconcerten. De zaal was ingericht op verenigingsfeesten en variëtevoorstellingen met doorlopende bediening, op omzet dus. Bovendien stond de Volksconcertformule van kaartverkoop zonder lidmaatschap haaks op het beleid van Tivoli.

- < Repetitie van het Orchestre Padeloup voor een Concert Populaire in het Parijse Cirque d'Hiver. John Singer Sargent, 1878. [ART INSTITUTE OF CHICAGO](#)
- ↳ Schutterijmusicus in het uniform van omstreeks 1830. De muziekkapel van de Utrechtse Schutterij was verantwoordelijk voor de eerste Volksconcerten. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Cornelis Kist (1796-1863), medeorganisator van het eerste Utrechtse Volksconcert, stierf onverwacht in de nacht daarop. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

In 1892 volgde de Rotterdammer Wouter Hutschenruyter (1859-1943), de tweede dirigent van het Amsterdamse Concertgebouworkest, Richard Hol op. Hij was de Volksconcerten in het Paleis voor Volksvlijt gaan dirigeren. Met de oprichting van het Utrechts Stedelijk Orkest (USO) begon in 1894 een nieuw hoofdstuk in het muziekleven van de stad. Tivoli was de thuisbasis van dit orkest. Daar vonden de repetities en Abonnementsconcerten plaats. Aan Hutschenruyter lag het niet dat het USO geen Volksconcerten programmeerde. Tivoli zag er het nut niet van in, en op eigen houtje durfde het USO-bestuur het risico niet te nemen.

Coup bij Tivoli

In zijn memoires heeft Hutschenruyter uit de doeken gedaan hoe hij Utrecht aan de Volksconcerten met het USO en in Tivoli heeft weten te krijgen. In de wintermaanden organiseerde de afdeling Utrecht van de

Volksbond tegen Drankmisbruik leden-bijeenkomsten in de grote zaal van Tivoli. Moreel hoogstaand vermaak was een belangrijk bestanddeel van die avonden. Voor de bijeenkomst in januari 1898 wilde de Volksbond graag iets met het USO. Een sociaal gemêleerd publiek dat werkte aan zelfverbetering door samen naar klassieke muziek te luisteren: Hutschenruyter zag de uitnodiging als een kans om te bewijzen dat het Volksconcert bestaansrecht had. Hij bereidde alles tot in de puntjes voor. Bij elk stuk schreef hij een beknopte toelichting zonder hoogdravende bewoordingen en technische termen. Om de kosten te drukken diende het programmablaadje als toegangsbewijs. Het succes was, naar zijn eigen zeggen, overweldigend. Dat was ook het USO-bestuur en de bedrijfsleiding van Tivoli niet ontgaan. Opeens waren Volksconcerten wél bespreekbaar, sterker nog, beide partijen claimden het succes van Hutschenruyters proefballon. Het USO-bestuur stelde als voorwaarde dat de baten naar de eigen kas zouden vloeien. Tivoli wilde alles juist in eigen hand houden, tot en met de inhoudelijke programmering. Dat laatste was onbespreekbaar voor Hutschenruyter. Hij ondervond ten slotte Tivoli's punt van schade aan glaswerk en meubilair - het bedrijf verwachtte een zootje ongeregeld in huis te krijgen - met de mededeling dat er uitsluitend zitplaatsen zouden zijn, in rijen opgesteld, en in het hele gebouw zou geen druppel alcohol te koop zijn en was roken verboden.

- < Openlucht-Volksconcert op de Maliebaan door het muziekkorps van de Utrechtse Schutterij ter gelegenheid van de harddraverij, 2 juni 1872. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Het eerste Volksconcert van het USO. Utrechtsch Nieuwsblad, 14 februari 1898. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > De Stadhuisbrug met rechtsvoor de kiosk, het voorverkooppunt van de Volksconcerten, circa 1903. [JOH. MOESMAN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > De erepenning die de Volksbond tegen Drankmisbruik in 1909 aan Hutschenruyter schonk. [ROTTERDAM MUSEUM](#)
- > Het Utrechts Stedelijk Orkest (USO) met dirigent Wouter Hutschenruyter in hun thuisbasis Tivoli, omstreeks 1910. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Op 14 februari 1898 vond in Tivoli voor de eenheidsprijs van een dubbeltje het eerste USO-Volksconcert plaats. Drie weken later volgde het tweede. Het hek was van de dam. Eindelijk had Utrecht een eigen symfonische concertreeks voor een groot publiek met een smalle beurs.

Dankbaar

De nieuwe traditie van het USO had een vaste avond, op de maandag, en een eigen huisstijl van affiches met dikke zwarte letters op een lichtgele ondergrond. De voorverkoop begon altijd op de voorafgaande donderdag om negen uur 's morgens bij de krantenkiosk op de Stadhuisbrug. Al om acht uur stond er een lange rij tot op het Oudkerkhof. Zelden of nooit raakte een Volksconcert niet uitverkocht. De eerste jaren was de programmering behoudend: Haydn, Mozart, Beethoven. In 1907 zette Hutschenruyter de Eerste Symfonie van Brahms op het menu. Abonnementhouders protesteerden. Niet tegen

Brahms, maar tegen de inhoudelijke gelijk-schakeling van hun eigen dure reeks met de goedkope Volksconcerten. Beledigde Volksconcertbezoekers reageerden met het verzoek aan het USO-bestuur om voortaan het héle repertoire van de Abonnementsconcerten óók op de Volksconcerten te spelen. Hutschenruyter liet zich echter niet manipuleren.

'Onze erkentelijke hulde voor al het schoone, het goede ons gegeven, ons geleerd,' schreef het *Utrechtsch Nieuwsblad* namens alle 'dankbare Volksconcertenaars' na afloop van het roerige seizoen. Hutschenruyter bleef vernieuwen. Zo vulde hij in 1909 een heel Volksconcert met muziek van levende componisten, mannen én vrouwen, van Nederlandse bodem. Benieuwd naar het bezoekersprofiel maakte Hutschenruyter in de pauze en na afloop vaak een praatje. Hij trof onderwijzers aan, winkelbedienden, kantoorpersoneel en spoorwegbeambten, veel van hen met verloofdes, echtgenotes en dochters. In hun levens waren de Volksconcerten culturele hoogtepunten.

De Rode Violist

Aan de burgerlijke ambitie van sociale stijging door middel van kennis en kunst had het Volksconcert zijn succes te danken. Met de opkomst van de arbeidersklasse, eveneens een maatschappelijke laag die zichzelf wilde verbeteren, kreeg het woord 'volk' een activistisch-politieke lading, ook in combinatie met 'concert'. Een voorbeeld daarvan is het optreden van de violist Eduard Julius Sörmus (1878-1940) in Utrecht op vrijdagavond 20 mei 1910. Sörmus kwam uit Estland, destijds onderdeel van het Russische Tsarenrijk. Tijdens de Revolutie van 1905 studeerde hij aan het conservatorium van Sint-Petersburg. De bloedige onderdrukking van de volksopstand schokte hem. Hij besloot zijn kunst in het teken te zetten van het revolutionaire gedachtegoed. In eigen land was dat onmogelijk. Sörmus was daarom permanent op tournee. Zijn reputatie als Rode Violist snelde voor hem uit. In Nederland namen plaatselijke afdelingen van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) de organisatie van zijn concerten op zich. Ook in Utrecht was dat het geval. Sörmus begon rustig met het 'Andante' uit Beethovens *Kreutzer Sonate*, gevolgd door *Légende* van de Pool Henryk Wieniawski. Hij liet de gevoelstemperatuur stijgen met het *Slavisch Wiegeliel* van de Moraviër Franz Neruda. Met *Zigeunerwijzen*, een aantal bekende Oost-Europese volksmelodieën, deed hij er nog een schepje bovenop. De climax vormde *Motieven uit de Russische Revolutie*, ingedeeld in 'Rebellenlied', 'Strijdhymne' en 'Treurmars'. Aan het eind riep Sörmus 'Aufstehen!' en zong hij samen met het publiek de *Internationale*. De Rode Violist zou Marc Chagall inspireren tot

- < Affiche voor het Volksconcert met de Rode Violist, georganiseerd door de SDAP, 1910. INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS
- < De Utrechtse pianiste en pianodocente Lena van Lunteren-Hansen, in 1911 geportretteerd door Jan Hendrik Maronier. HET UTRECHTS ARCHIEF
- > Eduard Sörmus, in 1911 getekend door Albert Hahn voor het tijdschrift *De Notenkraker*. INTERNATIONAAL INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS
- > Programmaboekje USO Volksconcerten, seizoen 1932-1933. HET UTRECHTS ARCHIEF
- > Voordrachten, een van de activiteiten van het Volksconcert-Comité, 1932. HET UTRECHTS ARCHIEF

het iconische schilderij *De Violist* (1912/13); kranten uit die tijd signaleerden deze invloed herhaaldelijk.

Meedenken

Wouter Hutschenruyter vertrok in 1917. Zijn opvolgers drukten hun eigen stempel op de Volksconcerten. Het culturele zelfvertrouwen van de bezoekers steeg. Ze werden serieus genomen, hun luisterhouding strekte tot voorbeeld. Het gedrag van het Volksconcertpubliek was vanouds een aandachtspunt in de pers. Op dit vlak waren de Utrechters roomser dan de paus. Toen de R.K. Kerkmuziekschool in juni 1930 in aanwezigheid van de Aartsbisschop het studiejaar afsloot met een concert, viel in het *Utrechtsch Nieuwsblad* te lezen: 'De mensen vonden het blijkbaar helemaal niet erg onder het musiceeren binnen te komen of de zaal onder de klanken van de Symfonie te verlaten. Op een Volksconcert gebeuren deze dingen nooit'. Met de oprichting van het Volksconcert-Comité begon in 1932 een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de populaire concertreeks. Zo organiseerde het Comité regelmatig lezingen door muziekredacteuren van Utrechtse kranten in Hotel des Pays-Bas aan het Janskerkhof. De sprekers konden beschikken over een diaprojector, grammofoon en piano. Fré van Huffel van het *Utrechtsch Nieuwsblad* bijvoorbeeld sprak over de Utrechtse componist Johan Wagenaar, haar pianodocent. En Wouter Paap begon hier zijn carrière als veelzijdig muziekpublicist. Wie er niet bij had kunnen zijn, las de samenvattingen in de krant. Op creatief gebied dacht het Volksconcert-Comité met het USO mee door het uitschrijven van een nationale compositieprijsvraag, en aan de educatieve kant door Utrechtse schoolklassen naar Tivoli te halen. In de benefietsfeer - het USO had chronisch geldgebrek - organiseerde het Comité een live-optreden van het razend populaire radio-amusementsorkest van de AVRO. Met deze impliciete erkenning van de kwaliteiten van andere muziekgenres dan het klassieke was het Comité zijn tijd vooruit.

Ook de oprichting van de Vereniging voor Volksconcertbezoekers was een idee van het Comité. De leden kregen bijvoorbeeld korting bij Buitengewone Volksconcerten (het 'buitengewone' element kon een internationaal befaamde solist of gastdirigent zijn) en bij de cursusreeks die Wouter Paap aan de Utrechtse Volksuniversiteit doceerde. Toen het Comité voor een speciaal Zomer-Volksconcert een 'raadselprogramma' in elkaar had gezet - van vijf stukken de componisten en titels raden - bestonden de prijzen uit kaarten voor Abonnementconcerten van het USO.

Aflopen en aantrekken

De Volksconcerten trokken ook zonder ludieke acties altijd volle zalen. Dat bleef zo totdat NSB'ers en Duitse bezetters de beste plaatsen kwamen opeisen. In 1943 stopte het USO met de concertreeks. Na de Bevrijding kwamen de Volksconcerten niet meer echt van de grond. De radio nam de functie als goedkope ingang tot klassieke muziek over. De muziekindustrie introduceerde de langspeelplaat. De naoorlogse generatie keerde zich echter massaal af van klassieke muziek en ontwikkelde een eigen muziekcultuur naar Amerikaans voorbeeld. De Pasedeloups van vandaag gebruiken alle mogelijke kanalen voor volle zalen. Ze maken podcasts, bedenken televisieformats en stellen betaalbare cd-series samen. Nog altijd gebruiken ze dezelfde termen - 'goed' en 'mooi' in allerlei varianten - als Pasedeloup en in zijn kielzog Richard Hol, Wouter Hutschenruyter en alle anderen die van de Utrechtse Volksconcerten een historisch succes hebben gemaakt, samen met het gemotiveerde publiek.

Bronnen en literatuur

- V. H., 'Volks-concert, ter bevordering van den zin voor degelijke muziek onder alle standen, 22 maart 1863, onder directie van den heer R. Hol, in den schouwburg', *Caecilia* 20-8 (15 april 1863) p. 100.
- Wouter Hutschenruyter, *Consonanten en Dissonanten. Mijn herinneringen* (Den Haag 1930).
- Websites: dbnl.nl, delpher.nl, hetutrechtsarchief.nl, iisg.nl, musicalics.com, nederlandsmuziekinstituut.nl, rotterdamuseum.nl en wikipedia.org.
- Het citaat in de kop komt uit het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 5 januari 1923.

Een oriëntalist in Utrecht

Willem de Famars Testas (1834-1896)

Willem de Famars Testas wordt beschouwd als de vroegste Nederlandse vertegenwoordiger van het oriëntalisme, de romantische verbeelding van het Oosten in de westerse schilderkunst. Hij maakte in 1858 en 1868 twee lange reizen door Egypte en het Midden-Oosten, waarop zijn meeste werken zijn gebaseerd. Minder bekend is dat de geboren en getogen Utrechter ook graag honden en paarden schilderde. Hij legde ruiters en wedrennen vast aan de Maliebaan en was zeer actief bij het Genootschap Kunstliefde.

Arjan den Boer studeerde Algemene Letteren en is publicist op het gebied van geschiedenis, erfgoed en architectuur.

De familie Testas stamde uit Bordeaux. Voorouders van Willem waren eind 17e eeuw als hugenoten naar de Nederlanden gekomen, waar zij een goede positie verwierven in de handel, het bestuur en het leger. Zijn grootvader was in de Franse tijd lid geweest van de Utrechtse gemeenteraad. Willems vader Hendrik Jan Testas (1796-1871) doorliep een militaire carrière als kolonel der infanterie en 'Plaatselijke Kommandant' van Utrecht. Hij was ridder in de Militaire Willems-Orde, commandeur in de Orde van de Eikenkroon en drager van het Metalen Kruis, verworven bij de Tiendaagse Veldtocht van 1831. De koning kon in 1854 dan ook moeilijk Testas' verzoek weigeren 'tot het aannemen van den Geslachtsnaam De Famars, ten einde zich en zijne wettige nakomelingen in het vervolg te kunnen noemen en teekenen De Famars Testas'. De toegevoegde familienaam kwam van overgrootmoeder Louise Constantia de Famars (1713-1781) en was inmiddels uitgestorven.

Ook Willem Testas droeg dus voortaan de dubbele naam, evenals zijn broer en zussen Frits, Marie en Anna. Zij groeiden op aan de Kromme Nieuwegracht 28, maar Willem was geboren in het huis van zijn oma aan de Oudegracht 33 omdat vader Testas toen nog in Leeuwarden gelegerd was. Hun moeder was Marij Frederique Duim

(1807-1877), van wie Willem het teken-talent geërfd zou hebben. Zijn vader was ook kunstzinnig: Hendrik Jan de Famars Testas schreef gedichten en publiceerde die in twee delen *Ernstige en luimige Zangen*. Maar Willem kwam 'met een teekennen ter wereld' en toen hij nog geen 15 jaar oud was, waren zijn tekeningen al 'zóó verba-zingwekkend correct, dat men er den geboren kunstenaar in herkende'.

▲ Willem de Famars Testas in reiskostuum. Foto door Kunstliefde-lid Willem Cornelis van Dijk, 1868.

RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN

< Binnenplaats van een huis te Cairo. Olieverfschilderij W. Testas, 1868-1881. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

▼ De tempelruïnes te Philae bij Aswan. Aquareltekening W. Testas, 1859. RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

In 1851 begon Willem aan de Haagsche Teeken-Academie, de oudste kunstacademie van het land. De nadruk lag er op klassieke vakken als modeltekenen en perspectiefleer, bepaald niet Willems favorieten. Directeur en kunstschilder Jacob van den Berg (1802-1861) had moeite om 'het dartele, brieschende veulen in het gareel te houden'. Zoals een jeugd-vriend - wellicht medestudent - met de initialen J.G. later schreef: 'Een geboren romantiker, een fantasist, die droomde van Walter Scott's Ivanhoe en Quentin Durward, en wiens onderleg-papieren bezaaid waren met geestig geteekende ridders, schildknepen en edelvrouwen - zulk een aanbidder der middeleeuwen, op het water en brood der klassieken te zetten!' Later moest Testas toegeven dat hij veel van Van den Berg had geleerd.

Reizen naar het Oosten

Het was gebruikelijk een kunstopleiding te vervolmaken met een buitenlandse reis, meestal naar Italië. De 24-jarige Willem Testas kreeg echter een unieke kans. Via het familienetwerk kwam hij in contact met de Franse egyptoloog Émile Prisse d'Avennes (1807-1879). Prisse had als ingenieur gewerkt voor de onderkoning van Egypte en was de taal en cultuur gaan bestuderen. In navolging van de *Description de l'Égypte* (1809-1822) die Napoleon Bonaparte had laten maken, gaf keizer Napoleon III Prisse in 1858 opdracht

voor een expeditie naar oud-Egyptische en islamitische monumenten. Testas kreeg toestemming zich aan te sluiten, deels op eigen kosten. Hij zou voor zichzelf werken, maar omdat de officiële tekenaar uitviel, nam hij die rol gedeeltelijk op zich. Er reisde ook een jonge fotograaf mee, Eduard Athanase Jarrot (1835-1873). De geplande reis van vijf maanden langs de Nijl duurde uiteindelijk twee jaar, vol ontberingen als hitte, ziektes en het onhebbelijke gedrag van Prisse. Testas noemde diens onvolkomenheden later 'het logisch gevolg van zijn goede eigenschappen, want hij was ook voor zichzelf nauwgezet en veeleisend'. Ondanks alles was de reis voor de jonge kunstenaar 'eene ongekende heerlijkheid'. Testas legde zijn indrukken op meerdere manieren vast. Hij maakte strakke tekeningen van monumenten voor de publicaties van Prisse. Voor zichzelf schetste hij 'al die volkstoneelen (...) welke in het kleurige Oosten zijn oog in verrukking brachten: die stralende moskeeën en donkere, smalle, bochtige spelonken, waar in diepe schaduw onbewegelijke figuren loeren; die vroolijke barbierswinkels; die ezels in het felle zonlicht...' Ook hield hij een dagboek bij en deed verslag in maandelijkse brieven aan zijn ouders (deze reisverslagen zijn in 1988 uitgegeven). Bij terugkomst was Willem volgens zijn moeder 'bijna onkenbaar geworden, zoo erg bruin van kleur en zoo mager'.

- ▲ 'Eene voorlezing van J. van Liefland te Utrecht by gelegenheid van een feest op Kunstliefde.' Aquareltekening W. Testas, circa 1857. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- < Tei en zijn vrouw, Memphis. Litho door Testas uit *Histoire de l'art égyptien* van Émile Prisse-d'Avesnes. [RAWPIXEL, WIKIMEDIA COMMONS](#)
- ↳ Tentenkamp op de berg Sinaï tijdens Testas' tweede reis. Aquarel W. Testas, 1868. [UNIVERSITAIRE BIBLIOTHEKEN LEIDEN](#)
- > Kunstliefde-leden in het Lockhorsterbos, Oud-Leusden. Sepiatekening W. Testas, 1863. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Tien jaar later maakte Testas nog een reis van vijf maanden door Egypte, Palestina en Syrië op uitnodiging van de Franse oriëntalist Jean-Léon Gérôme (1824-1904). Deze 'schilderkaravaan' bestond uit acht kunstenaars. *Het Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* berichtte in maart 1868: 'Onze geachte en verdienstelijke stadgenoot jhr. [sic] W. de Famars Testas doet met eenige kunstenaars van naam uit Parijs een kunstreis door 't Oosten. Naar luid van mededeelingen omtrent die reis ontvangen, is 't reisgezelschaps lot dusverre gelukkig. Men is Egypte doorgetrokken, heeft daarbij een zandstorm gehad, en ging nu met eene karavaan de landengte van Suez over, om door de woestijn, langs den berg Sinaï Jeruzalem te bereiken.' Testas' Frans-talige reisdagboek doet veel uitgebreider verslag (het is in 1992 vertaald uitgegeven). We volstaan hier met de laatste zin over de terugreis op 2 juni 1868: 'Tegen half 8 vertrokken wij uit Keulen en om half 2 zag ik de grijze klokketoren van onze goede oude Dom weer terug.'

Thuis werkte Testas zijn schetsen - over een lengte van jaren - uit tot schilderijen en aquarellen. Door zijn vroege reiserivaring werd hij de eerste Nederlandse specialist in het oriëntalisme - de geroman-tiseerde verbeelding van het Oosten die destijds geliefd was bij het westerse publiek. Hij verbeeldde zowel het oude Egypte als de 19e-eeuwse Arabische wereld. Bij een tentoonstelling in Den Haag in 1863 schreef een stadsgenoot van Testas trots: 'Men erkent het oogenblikkelijk, de jonge kunstenaar heeft het Oosten gezien, met vrucht gezien, genoten en beoefend.'

Kunstliefde-kringen

In de jaren voor, tussen en na zijn reizen woonde Testas bij zijn ouders aan de Kromme Nieuwegracht en later als vrijgezel aan de Ganzenmarkt en de Neude. Hij was in 1856 werkend lid (kunstenaarslid) geworden van het schilder- en tekengenootschap Kunstliefde, dat een jaar later het vijftigjarig bestaan vierde. Hij exposeerde er niet alleen, maar was ook lid van meerdere commissies: die voor de tekenzaal, voor de garderobe, voor de kunstbeschouwingen én voor de tentoonstelling. Alsof dat niet genoeg was, fungeerde hij ook als een van de 'stellers' voor zowel het gekleed als ongekleed modeltekenen. Zij waren verantwoordelijk voor de 'welvoegelijkheid en doelmatigheid van de standen' die de modellen aannamen en ook voor aanschaf en onderhoud van de kleding. Testas was daarnaast een visuele chroniqueur van het kunstgenootschap. Zo maakte hij een portret van Joannes van Liefland (1809-1861), tekenaar én auteur van *Utrechtsch oudheid* (1857), terwijl die een tekst voordroeg op een feestavond van Kunstliefde. En in 1863 vervaardigde hij een groepsportret in sepia van Kunstliefde-leden

die aan het schetsen en ontspannen waren in het Lockhorsterbos tijdens een 'uittocht' naar Oud-Leusden. Er waren bij Kunstliefde twee gelegenheden om werk te presenteren: maandelijkse kunstbeschouwingen en jaarlijkse tentoonstellingen. Bij de 'kunstbeschouwingen voor de leden met hunne dames' werd een portefeuille met tekeningen 'ter bezigtiging aangeboden'. Egyptische tekeningen van Testas waren zo bijvoorbeeld in 1860 te zien. Al op de tentoonstelling van 1857 had hij een portret en enkele schilderijen van dieren geëxposeerd - honden en paarden behoorden van jongs af aan tot zijn favorieten onderwerpen. Op de tentoonstelling van 1864 trok 'de poney van W. de Famars Testas, naar het leven geschilderd' veel aandacht. De schilder Gerard Bilders (1838-1865) noemde het werk in een brief aan schrijver Johannes Kneppelhout 'een klein wonder van delicate schildering en schoone modellering'. Deze waardering betrof het schilderij dat Testas een jaar eerder had gemaakt van jhr. Jacob Carel Martens (1817-1872) met zijn dochters, terwijl die zich klaarmaakt voor een ochtendrit op zijn paard (of pony). Martens was een neef van Testas, woonde aan de Lange Jansstraat en was ook lid van Kunstliefde. Veel (niet-werkende) leden waren van adel en Testas voelde zich goed thuis in die kringen. Hij was immers 'een echt gentleman, iemand die door geboorte en neigingen tot de zeer beschaafde kringen behoorde, en wiens voorkomen eerder aan een diplomaat dan aan een schilder deed denken', volgens eerdergenoemde J.G. Prominente leden kochten werk van Testas aan. Mr. Pieter VerLoren van Themaat (1837-1903), langjarig secretaris-penningmeester van Kunstliefde, toonde in 1878 zijn porte-

▲ Jhr. Jacob Carel Martens met zijn dochters Johanna en Susanna, vlak voor een paardrijrit. Olieverfschilderij W. Testas, 1863.

PARTICULIERE COLLECTIE / CHRISTIE'S, AMSTERDAM

➤ Harddraverij op de Maliebaan. Aquarel W. Testas, 1883.

PARTICULIERE COLLECTIE / HET UTRECHTS ARCHIEF

▲ Dames en een heer te paard op de Maliebaan. Tekening W. Testas, circa 1880.

PARTICULIERE COLLECTIE / HET UTRECHTS ARCHIEF

▼ Achterzijde van Maliebaan 27 met mevrouw Ram-Duim.

Aquarel W. Testas, 1877. PARTICULIERE COLLECTIE / HET UTRECHTS ARCHIEF

feuille met tekeningen aan leden van Pulchri Studio in Den Haag. 'Van de Famars Testas (...) bezit de verzamelaar menige belangwekkende aquarel uit het leven in Egypte, met die nauwkeurigheid en gemakelijkheid geschetst, welke Testas een tweede natuur zijn', schreef *Het Vaderland*. En oud-voorzitter Willem Constantijn Pieter baron van Reede van Oudshoorn (1812-1874) liet bij zijn overlijden een grote collectie schilderijen na met daarin werken van Testas.

Op de ledentoonstelling van 1869 - kort na zijn tweede reis - waren twee schilderijen van Testas te zien, waaronder *Eene straat in Jeruzalem*. Het *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* schreef daarover: 'Kleur en tekening van het eerste zijn boeiend en meesterlijk; dat is weder een werk, den met regt gevierden kunstenaar waardig'. De schilder ontving als waardering een premie van 300 gulden van Kunstliefde. Later schonk hij *Eene straat in Jeruzalem* aan het Museum Kunstliefde (het werk zou begin 20e eeuw in het buurpand van zijn geboortehuis aan de Oudegracht komen te hangen, waar het museum zich toen vestigde, maar in 1920 geveild worden). Testas' inzet voor Kunstliefde werd beloond. In 1875 benoemde het genootschap hem tot erelid.

Huis aan de Maliebaan

Willem Testas was ook kapitein bij de infanterie van de Utrechtse schutterij, wellicht aangespoord door zijn inmiddels gepensioneerde vader. Enkele jaren na diens overlijden vertrok Testas naar Brussel. Daar was het kunstklimaat gunstiger voor oriëntalisten dan in het nuchtere Holland. Hij had goede contacten met de Brusselse vestiging van de gerenommeerde kunsthandelaar Goupil, schoonvader van zijn reisgenoot

Gérôme. De Belgische hoofdstad was in die jaren een kunstenaarskolonie voor Nederlandse schilders. Testas' moeder verbleef korte of langere tijd bij hem en overleed in 1877 in Brussel. Je zou verwachten dat de band met Utrecht afnam na haar dood, maar hetzelfde jaar nog schreef Testas zich in op Maliebaan 27, samen met zijn ongehuwde zus Marie. Zij trokken daar in bij hun tante Paulina Madelaine Duim (1813-1900), weduwe van Isaac Arend Ram, secretaris van de stad Utrecht.

Testas schilderde in 1877 een gezicht op de tuin met zijn tante in de serre, met als opschrift 'Achterzijde van het huis mijner Tante Mw Ram geb Duim / Maliebaan over de Nachtegaalstraat'. In de jaren daarop maakte hij enkele voorstellingen van ruiters en harddraverijen op de Maliebaan. Daar werd sinds 1827 elk voorjaar een kortebaandraverij gehouden, oorspronkelijk verbonden aan de Palmpaardenmarkt. Op een andere tekening van twee dames en een heer te paard is op de achtergrond een vélocipède zichtbaar, nog voordat het eerste officiële fietspad op de Maliebaan in 1885 een feit zou worden.

In deze Utrechts tussenperiode haalde Testas de banden aan met Jan van der Mandere (1844-1894), een vriend die hem in 1868 nog op de trein had gezet als begin van zijn tweede reis naar het Oosten. De bijna 50-jarige kunstenaar raakte geëngageerd met Jans zus, Françoise van der Mandere (1847-1921). In 1882 trouwden zij. Ook Françoise werd nog ingeschreven op Maliebaan 27, maar een jaar later vertrokken ze naar Brussel, waar hun beide kinderen Henri en Marie werden geboren. Marie Madelaine de Famars Testas (1885-1945) zou later als kunstenares in haar vaders voetsporen treden.

Laatste levensfase

'De heer W. de Famars Testas, te Brussel, vergeet Utrecht niet', schreef het *Utrechtsch Dagblad* in april 1887. Hij had voor de Kunstliefde-tentoonstelling een aantal Egyptische taferelen ingezonden. Testas was intussen een gerenommeerd schilder. Regelmatig exposeerde hij op de tentoonstellingen van Levende Meesters in de grote steden en bij Arti et Amicitiae in Amsterdam. In 1881 had de staat zijn schilderij *Binnenplaats van een huis te Caïro* aangekocht voor 's Rijks Verzameling van Moderne Kunst in Haarlem (tegenwoordig in de collectie van het Rijksmuseum, in bruikleen aan het Dordrechts Museum). Oriëntalistisch werk was zijn handelsmerk. 'Jaren lang heeft Testas op dat kapitaal geteerd, hetwelk hij op die gedenkwaardige reis verzameld heeft', schreef J.G. Na 1885 ging de schilder zich echter ook op vaderlandse en historische onderwerpen richten. Hij maakte illustraties voor heruitgaves van de romans van Jacob van Lennep, die breed gewaardeerd werden.

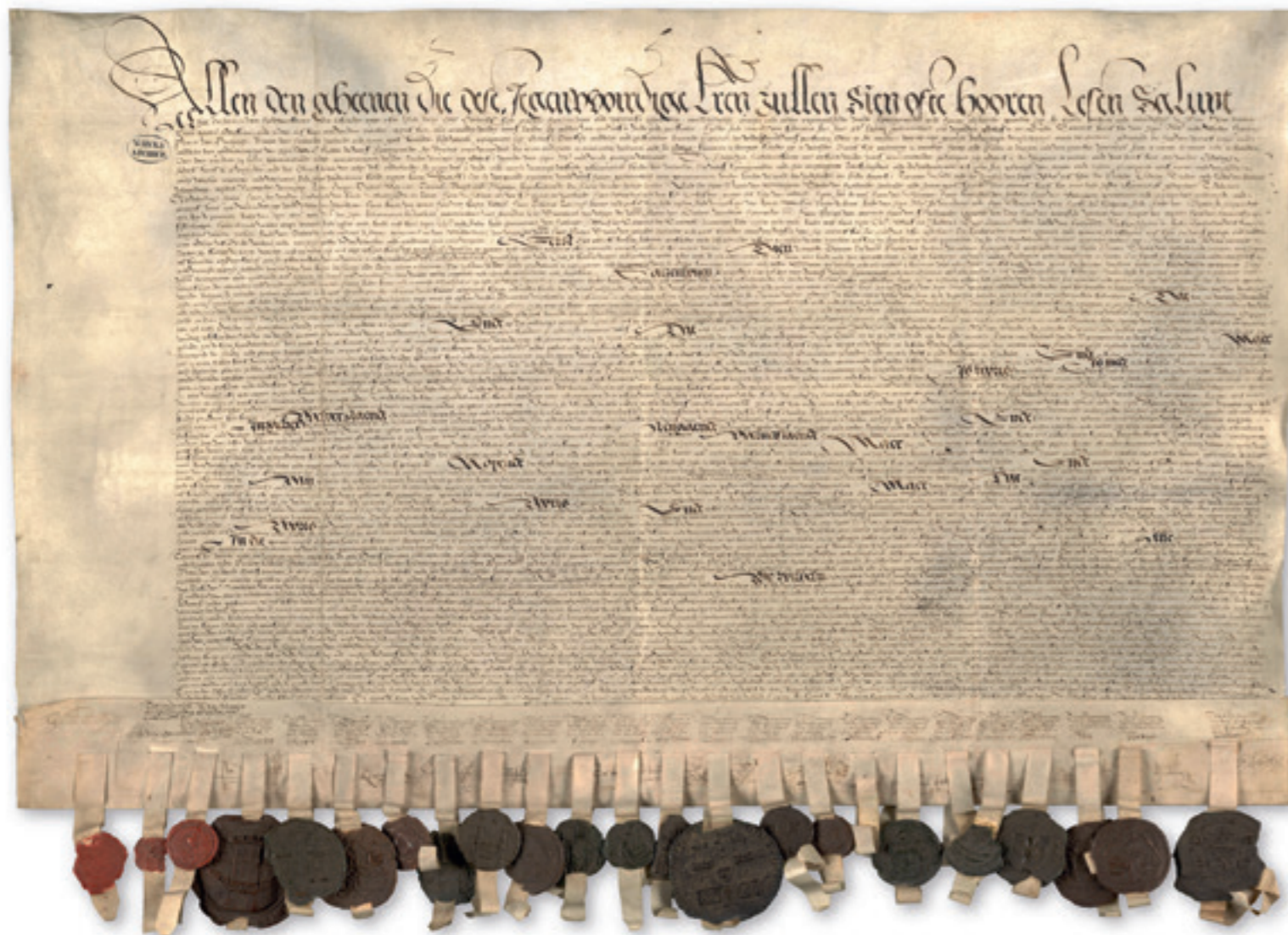
In 1891 verhuisde Testas naar Arnhem. In Utrecht kwam hij zelden meer, maar bracht nog wel werk in voor kunstbesouwingen van Kunstliefde. Omdat hij 'zich met de moderne opvatting der kunst niet goed [kon] vereenigen' trok de schilder zich steeds verder terug, al werd hij wel gemeenteraadslid in Arnhem. In zijn laatste levensjaren leed Testas aan een longemfyseem. Aan de zoon

van Prisse schreef hij in 1894 dat zijn gezondheidssituatie 'nog altijd het gevolg is van de vermoeienissen van mijn eerste Egyptereis, die ik met Uw beroemde vader maakte, maar dat ik in ander opzicht zo van die interessante reis geprofiteerd heb dat ik me over de onvermijdelijke gevolgen maar niet te veel beklaag.' Twee jaar later overleed Willem de Famars Testas op 61-jarige leeftijd.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, Personen (burgerlijke stand en bevolkingsregisters).
- Het Utrechts Archief, 777-1 Schilder- en tekenkundig genootschap Kunstliefde te Utrecht: inleiding en bijlagen.
- J.G., 'W. de Famars Testas, 1885-1896', *Algemeen Handelsblad*, 29 maart 1896.
- Jaap Röell, *Kunstenaarsleden van het Genootschap Kunstliefde te Utrecht, 1807 t/m 2007, een lexicon* (ongepubliceerd, versie 31 december 2022).
- Jaap Röell, *Extra bijlage bij artikel in Jaarboek 2014 Oud-Utrecht: 'Oververtegenwoordiging van (Utrechtse) adel in het ledenbestand van het Genootschap Kunstliefde, 1850-1916'*, versie 16 juni 2016, www.oud-utrecht.nl.
- Willem de Famars Testas (ingeleid en bewerkt door Maarten J. Raven), *Reisschetsen uit Egypte, 1858-1860* (Maarssen 1988).
- Willem de Famars Testas (vertaald, ingeleid en geannoteerd door Maarten J. Raven), *De schilderkaravaan, 1868* (Leiden 1992).
- Kranten, tijdschriften en almanakken via delpher.nl.

Een rebelse vrede

De Pacificatie van Gent in Utrecht, 1576-1581

De Pacificatie van Gent (1576) betekende voor Utrecht een kentering in politiek en religieus opzicht. Het verdrag markeerde de Utrechtse deelname aan de Opstand en het begin van de Reformatie. Er ontstonden echter verschillende interpretaties van de betekenis van het verdrag voor de godsdienstvrijheid. De lokale toepassing van de Pacificatie diende uiteindelijk als wapen om katholieken uit te sluiten en steun voor de Opstand af te dwingen.

Damien Mc Cann studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en schreef in 2022 zijn masterscriptie over de Pacificatie van Gent in Utrecht.

Jan van Renesse, heer van Wilp en Wulven, werd in 1568 veroordeeld in een massavonnis van de Raad van Beroerten (Bloedraad) voor het organiseren van protestantse bijeenkomsten in zijn familiehuys aan de Drift bij het prominente Janskerkhof. Bovendien had hij deelgenomen aan de Beeldenstorm van 1566. Volgens het vonnis had de edelman met zijn zwaard de deuren van de Buurkerk opengebroken en anderen van pistolen voorzien. Net als andere beeldenstormers en protestanten werden Jan van Renesse en zijn familie - zoals verordonneerd in de anti-ketterijplakaten - verbannen uit de stad met het verlies van hun goederen. Hun familiehuys aan de Drift werd omgevormd tot de kanselarij van de Staten en het Hof van Utrecht. Een minder prominente balling was Jan Pyll. Hij was in hetzelfde massavonnis verbannen en veroordeeld vanwege het collecteren van aalmoezen voor protestantse diensten. Beiden keerden terug in Utrecht na de amnestie van de Pacificatie van Gent

en wisten samen met andere ballingen steeds meer macht in het stadsbestuur en stadsleger te verwerven.

Vredesverdrag

De Pacificatie van Gent markeerde in het najaar van 1576 een nieuwe fase in de Tachtigjarige Oorlog. Het conflict in de Nederlanden was in 1566 begonnen met ongenoegen onder edellieden, religieuze rellen en beeldenstormen. In 1572 was dit uitgemond in een grote opstand en burgeroorlog. De Pacificatie was een vredesverdrag dat de regeringsgetrouwe en opstandige gewesten onderling sloten zonder vorstelijke goedkeuring tijdens een illegale Statenvergadering.

In de periode ervoor was er een machtsvacuüm ontstaan en een groeiende dreiging van muitende Spaanse soldaten. De Spaanse monarchie was sinds september 1575 niet meer in staat soldaten volledig uit te betalen en de vorstelijke gouverneur (landvoogd) Luis de Requesens was in maart 1576 plotseling overleden. Het gevolg van de betalingsachterstanden en het machtsvacuüm was dat muitende Spaanse elitesoldaten (*tercios*) hun soldij gingen afpersen door dorpen en steden te plunderen. De situatie escaleerde verder in september nadat Brusselse rebellen de leden van de Raad van State, het hoogste gezag in de Nederlanden na de landvoogd, hadden gearresteerd en vervangen. Deze coup en de plundering van Antwerpen door muitende *tercios* op 4 november 1576 trokken twijfelende katholieken en regeringsgetrouwe gewesten over de streep. Na intense onderhandelingen werd de Pacificatie van Gent vier dagen later op 8 november ondertekend. In de Pacificatie van Gent werden een aantal belangrijke afspraken vastgelegd. Ten eerste kwam er een onvoorwaardelijke amnestie met een vergeetclausule. Artikel één verkondigde daarom: 'Eerst dat alle offensien, iniurien, misdaden ende bescadicheden, gesciet ter zaken van den troublen tusschen den ingesetenen van de provincien, (...) zullen vergeven, vergeten ende gehouden zijn als niet gesciet.' Eerdere vredesbesprekingen met vorstelijke gezanten waren niet verder gekomen dan een amnestie op voorwaarde van bekering tot het katholicisme. Ditmaal werd amnestie verleend zonder van niet-katholieken te eisen dat zij zich zouden bekeren. Bovendien werden met de Pacificatie alle ketterplakaten en strafvonnissen van de Raad van Beroerten nietig verklaard. Dit betekende impliciete gewetensvrijheid voor niet-katholieken. Er kwamen verzoeningsprocedures waardoor (protestantse) ballingen konden terugkeren met regelingen om geconfisqueerde goederen terug te krijgen of compensatie te ontvangen. Verder accepteerde men de al bestaande publieke uitoefening van de gereformeerde eredienst in Holland en Zeeland.

Utrechtse context

De Pacificatie van Gent herstelde ook de rebellenleider, prins Willem van Oranje, als stadhouder van Holland en Zeeland - maar niet als stadhouder van Utrecht. Artikel zeven van de Pacificatie gaf Oranje wel toestemming om met de regeringsgetrouwe katholieke steden in Holland en Zeeland - zoals Haarlem en Amsterdam - zogenaamde satisfacties te sluiten, verdragen die de voorwaarden van zijn stadhouderschap in die steden regelden. De Pacificatie werd bovenal gesloten om met de gewesten gezamenlijk een verdediging tegen de muitende Spaanse *tercios* te organiseren, althans volgens sommige ondertekenaars. De opstandigen onder hen zagen hun kans schoon om alle Spaanse regeringstroepen het land uit te krijgen. Alhoewel de gewesten gezamenlijk afspraken maakten, was de Pacificatie zo geformuleerd dat er geen tegenstrijdigheden mochten bestaan met de gewestelijke privileges. De uitvoering van het vredesverdrag was dus vooral aan lokale

▲ Het huis Renesse aan de Drift 23. Tekening door Herman Saftleven, circa 1650. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

< Ratificatie van de Pacificatie van Gent, 1576. [NATIONAAL ARCHIEF, STATEN VAN HOLLAND 1572-1795](#)

overheden: de gewestelijke Statenvergaderingen en stadsbesturen. De aantrekkingskracht van de Pacificatie in Utrecht was het gevolg van de lokale context. Ten eerste hadden de Staten en de stad in 1570 het recht op zelfbestuur verloren na hun verzet tegen een nieuwe vorstelijke belasting, de Tiende Penning. Bijna alle gewestelijke en stedelijke bevoegdheden waren overgedragen aan de vorstelijke rechtbank (Hof van Utrecht), totdat deze na de Pacificatie hersteld werden.

In de tweede plaats waren er Spaanse *tercios* gelegerd in de dwangburcht Vredenburg en ingekwartierd in de stad sinds 1567. Verder was de provincie Utrecht van strategisch belang en functioneerde de gefortificeerde stad als bruggehoofd voor de regerings-

▲ Don Juan van Oostenrijk, portret door Alonso Sánchez Coello, 1567. [PATRIMONIO NACIONAL, MADRID](#)

➤ Frontverloop van de Tachtigjarige Oorlog, 1579. In blauw de Unie van Atrecht, oranje de Unie van Utrecht en geel de Spaanse gebieden. [STUNTELAAR, WIKIMEDIA COMMONS](#)

➤ Het beleg van de Vredenburg in 1577. Schilderij door Joost Cornelisz. Drooghsloot, 1646. [CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT](#)

▼ Portret van Willem van Oranje door Adriaen Thomasz. Key, 1579. [RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM](#)

troepen om veldtochten te ondernemen in het aangrenzende opstandige Holland, maar ook voor de verbinding met de regeringsgetrouwe steden Amsterdam en Haarlem. In de praktijk marcheerden soldaten al negen jaar het Utrechtse platteland op en af. Alle inwoners hadden belang bij een onderlinge vrede.

Beleg van de Vredenburg

De spanningen tussen de burgers en de 170 *tercios* in de Vredenburg liepen op in het najaar van 1576. De Hollandse Staten hadden de Utrechtse in meerdere brieven opgeroepen de *tercios* aan te vallen en waren bereid hen daarvoor financiële en militaire middelen te lenen. De Utrechtse waren in eerste instantie terughoudend, maar na de plundering van Antwerpen en de ondertekening van de Pacificatie van Gent begonnen de burgers en de *tercios* elkaar te wantrouwen en hun posities te versterken. De situatie escaleerde na een Spaanse uitval op 21 december 1576. De directe aanleiding voor de aanval is niet helemaal helder, maar het is wel duidelijk dat dit incident het startschot vormde voor het beleg. De Spaanse soldaten verdedigden zich vanuit de Vredenburg terwijl de Utrechtse burgers achter schansen en vanuit gefortificeerde kerktorens op het fort schoten. Tijdens het zes weken durende beleg hielpen - naast bijna alle mannelijke burgers - vrouwen, kinderen en geestelijken mee in de strijd. Op 8 februari 1577 forceerden de Utrechtse burgers met een stormloop een doorbraak waarna onderhandelingen met de *tercios* volgden. Drie dagen later werd een akkoord bereikt en verlieten de *tercios* de Vredenburg. Na het beleg rees de vraag wie eigenlijk de stadhouder van Utrecht moest zijn. Er waren drie kandidaten, met als eerste Willem van Oranje. Hij was tot zijn veroordeling in 1567 de stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht geweest. Zijn vervanger Maximiliaan van Hélin-Liétard, de graaf van Bossu, was in 1572 gevangengenomen door de geuzen. Daarna was Gilles de Berlaymont, de heer van Hierges, door de regering benoemd als vervanger van Bossu. De Pacificatie maakte de situatie complexer doordat de vrijlating van de graaf van Bossu daarin geregeld werd. Zowel hij als de heer van Hierges hadden echter weinig interesse in het stadhouderschap van Utrecht zónder Holland en Zeeland. Intussen probeerde de prins van Oranje via gezanten en militante medestanders meer steun in Utrecht te vergaren. Zo was een van zijn felle tegenstanders, de Domdeken Johan van Bruhesen, de stad uitgejaagd. Voorstanders van de prins betoogden dat artikel zeven van de Pacificatie ook van toepassing kon zijn op de provincie Utrecht, terwijl tegenstanders benadrukten dat dit artikel alleen gold voor de steden in Holland en Zeeland, om te zorgen dat

zij niet bestuurlijk van hun bijbehorende gewesten werden gescheiden. De eerste interpretatiestrijd om de betekenis van de Pacificatie was een feit.

Satisfactie van Utrecht

Een cruciale gebeurtenis was de grove inschattingsfout van de nieuwe landvoogd, Don Juan van Oostenrijk, toen die op 24 juli 1577 onverwacht besloot Brussel te verlaten om Namen te veroveren. Aangezien Don Juan enkele maanden eerder de Pacificatie van Gent had ondertekend, verspeelde hij met die verovering elke politieke geloofwaardigheid om verzoenend te kunnen optreden. De landvoogd kon door de rebelpropaganda gemakkelijk worden weggezet als onbetrouwbare vredebreker. Alle gewesten - op Namen en Luxemburg na - keerden zich nu tegen Don Juan en gaven een nieuwe impuls aan de Pacificatie. In Utrecht vormde Don Juans inschattingsfout het keerpunt voor de steun aan het stadhouderschap van de prins. De acht kapiteins van het stadsleger lieten het stadsbestuur weten dat zij het heft in eigen handen zouden nemen als de onderhandelingen met de prins niet spoedig zouden worden afgerond. In oktober werd de Satisfactie van Utrecht ondertekend. In dat verdrag kreeg Willem van Oranje verregaande inspraak in de samenstelling van het stadsbestuur en hij verving direct zijn tegenstanders door medestanders. Zo kwamen voormalige ballingen zoals Jan Pyll in de stadsraad en kon de heer van Wilp en Wulven zijn familiehuis aan de Drift weer betrekken en deelnemen aan de gewestelijke Statenvergaderingen. Er werd ook onderhandeld over religie. De katholieke godsdienst moest in het geheel behouden blijven. In de eerste bepaling van de Satisfactie beloofde Willem van Oranje de Utrechtse dat hij 'de oude catholycke apostolyque roemsche religie' zou behouden. Een cruciale zinsnede werd na de onderhandelingen echter weggelaten uit deze bepaling. Artikel één was namelijk in eerste instantie gevolgd door de zin 'zonder inne te brengen ofte laeten inbrengen eenige andere religie, nieuwicheyden ofte veranderinge'. Dit konden de Utrechtse protestanten en de prins van Oranje niet accepteren en de zinsnede werd dus uit de eindversie van de Satisfactie gehaald. Zowel de Pacificatie van Gent als de Satisfactie van Utrecht bevatten dus géén expliciet verbod voor protestanten om meer religieuze rechten te verwerven. Er werd slechts bepaald dat de katholieke religie volgens traditie behouden moest worden zonder verstoringen van de vrede. Beide verdragen waren dus op een strategische wijze dubbelzinnig geformuleerd zodat er ruimte ontstond voor verschillende interpretaties. De Utrechtse protestanten en teruggekeerde ballingen lieten deze ruimte niet onbenut.

Verschuivende visies

Vanaf 1578 verschoven de visies op de vredesvoorwaarden van de Pacificatie en Satisfactie in een rap tempo in het voordeel van de protestanten. Katholieken en met name ordegeestelijken werden in toenemende mate verdacht gemaakt. De Jezuïeten werden als eerste uit de stad verbannen en kort daarop werd het andere geestelijken verboden om bezoekers te ontvangen of hun klooster te verlaten zonder toestemming van het stadsbestuur. De teruggekeerde protestantse balling Jan Pyll was verantwoordelijk voor het toezicht op de geestelijken. Enkele maanden later werd er een verplichte eed ingevoerd die iedere inwoner van de stad moest afleggen. Daarin werd Don Juan afgezworen als landvoogd en zwoeren trouw aan de rebellenleiders, zoals Willem van Oranje en de nieuwe landvoogd, aartshtog Matthias van Oostenrijk, die de Staten-Generaal zonder vorstelijke goedkeuring als plaatsvervanger hadden aangesteld. In de eed werd ook gezworen om de vredesvoorwaarden van de Pacificatie en Satisfactie te behouden. Wie de eed weigerde, werd als vredebreker behandeld. De Franciscanen weigerden de eed af te leggen. Tevergeefs verzochten zij het stadsbestuur of ze de stad op een ordelijke wijze konden verlaten. Een maand na het verzoek bestormde een groep protestantse burgers het klooster en joeg de Franciscanen de stad uit. Aan het einde van de zomer hadden twee protestantse groepen elk een parochiekerk bemachtigd. Libertijnse protestanten - gesteund door het stadsbestuur - deelden sinds enkele maanden de Jacobikerk met de katholieken, terwijl de calvinisten zich op eigen initiatief de Minderbroederskerk toe-eigenden.

▲ Allegorie op de Unie van Utrecht door Romeyn de Hooghe, 1707. RIJSMUSEUM, AMSTERDAM

Unies van Utrecht en Atrecht

Binnen de Staten-Generaal nam de verdeeldheid toe naarmate de protestanten terreinwinst boekten. De zuidelijke Waalse gewesten sloten daarom een vervangend verbond dat nadrukkelijk de katholieke religie moest behouden, de ruimte voor protestantse rechten ontnam en verzoening met het vorstelijke gezag nastreefde. Tegelijkertijd zetten de noordelijke gewesten Holland en Utrecht samen met een aantal belangrijke Brabantse en Vlaamse steden vergelijkbare stappen in tegengestelde richting. Zo ontstonden er twee concurrerende politieke verbonden die beide beweerden de correcte interpretatie van de Pacificatie te volgen. De katholieke Unie van Atrecht streefde verzoening met het vorstelijk gezag na, terwijl de noordelijke tegenhanger, de Unie van Utrecht, daarover met geen woord repte. Bovendien beloofden de deelnemers van de Unie van Utrecht elkaar militair bij te staan en een gezamenlijk buitenlandsbeleid te voeren. Een opvallend detail was de aanstelling van Jan van Renesse, de heer van Wilp en Wulven - gezien zijn eerdere veroordeling in 1568 - als commissaris-generaal voor munitie van de Unie. Ondanks beperkte steun binnen de Utrechtse Staten werd de Unie van Utrecht in januari 1579 ondertekend en publiekelijk afgekondigd. Bovendien werd het verzet van contra-unionisten monddood gemaakt na arrestaties van de kopstukken. Een onderdeel van de Unie van Utrecht was de lokale invoering van de Religievrede. De protestanten kregen wettelijk bevestigd dat zij de Minderbroederskerk en Jacobikerk exclusief voor hun eigen diensten mochten gebruiken. Er werden ook strikte

afspraken gemaakt over religieus vertoon in de openbare ruimte, zoals bij bruiloften, feestdagen of begrafenissen. Het stadsbestuur drukte elk verzet tegen de Unie of de Religievrede met harde hand de kop in. Zo werd kritiek van een dominicaner priester beantwoord met een preekverbod voor hun hele orde. De eerdergenoemde Jan Pyll was weer verantwoordelijk voor het toezicht. De eensgezindheid uit 1576 van de katholieke en protestantse gewesten tegen de muitende soldaten was drie jaar later uitgelopen op twee concurrerende politieke unies. Katholieken werden gestraft als vredesbrekers wanneer zij zich verzetten tegen de herinterpretaties en uitbreidingen van de Pacificatie en Satisfactie, terwijl protestantse overtreders van de vredesvoorwaarden werden gesust met concessies om de vrede te bewaren. Een jaar na de invoering van de Religievrede verbande het stadsbestuur het katholieke geloof alsnog geheel uit Utrecht.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, 702 Stadsbestuur van Utrecht 1577-1795: 121 Resoluties van het Vroedschap, 1577-1795.
- Het Utrechts Archief, 239-1 Hof van Utrecht: 29-29-2 Plakaatboeken 1565-1581.
- M. Baelde & P. van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)' in: *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen: bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent. Verslagboek van het Tweedaags Colloquium bij de vierhonderdvste verjaring van de Pacificatie van Gent (Gent 1976)*.
- J. Bannatyne, *Conservatism in Crisis: The provincial Estates of Utrecht 1576-1590* (dissertatie St. Andrews 1982).
- L. Bogaers, 'De Opstand' in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997) vol. II, p. 141-162.
- B. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht 1578-1620* (dissertatie Harvard 1989).
- A. le Cosquino de Bussy, *Het Ontstaan der Satisfactie van Utrecht* (dissertatie Amsterdam 1910).
- D. Mc Cann, *Rebels for peace or a peace for rebels? The local significance of the Pacification of Ghent in Utrecht, 1576-1581*. (thesis Leiden 2022), <https://hdl.handle.net/1887/3447706>.
- J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (Oxford 2011).
- M. Stensland, *Habsburg Communication in the Dutch Revolt* (Amsterdam 2012).

Uiteindelijk werd in 1581 met het Plakkaat van Verlatinghe de Habsburgse Filips II door de Verenigde Provinciën van de Unie van Utrecht afgezworen als vorst. Een van de argumenten daarvoor was dat de gewesten van de Unie er alles aan hadden gedaan om de vrede te behouden en wel noodzaak waren om protestantse huurlingenlegers in dienst te nemen. Filips en zijn vertegenwoordigers zouden consequent de voorwaarden van de Pacificatie hebben geschonden. Met deze uiterst selectieve interpretatie van de Pacificatie verdoezelden de rebellen de eigen schendingen van de vredesvoorwaarden en werd het falen ervan een argument om Filips af te zweren. De rebellen wisten zich met succes voor te doen als hoeders van de vrede, terwijl de lokale toepassing van de Pacificatie vooral als wapen was gebruikt om katholieken uit te sluiten, steun voor de Opstand en rebellenleiders af te dwingen en uiteindelijk het wettige gezag af te zweren. Het bleek een rebelse vrede te zijn.

Signalementen

Maurice van Lieshout

Horeca-herinneringen

Broodje Ploff, Black Horse Bar, Zeezicht, Limburgia: ook wie ze nooit bezocht, weet dat het bekende Utrechtse horeca-gelegenheden waren. Ze worden met 46 andere in woord en beeld geportretteerd in het mooi verzorgde *Verdwenen horeca in Utrecht* van Arjan den Boer en Ton van den Berg. Beiden publiceerden het afgelopen decennium in de Utrechtse media een serie artikelen over cafés, restaurants, dancings, cafetaria en andere horeca die lang of nog kort geleden de deuren definitief gesloten hebben. De aandacht van Arjan den Boer gaat vooral uit naar de grotere, ook wat architectuur of interieur betreft bijzondere gelegenheden, die van Ton van den Berg meer naar de kleine cafés in de volkswijken. De eerste baseert zich meestal op archiefonderzoek, de tweede op interviews met eigenaren en stamgasten. Het boek presenteert hun bijdragen om en om en tegelijkertijd in een min of meer chronologische volgorde naar datum van sluiting: van Hotel Kasteel van Antwerpen (gesloten in 1949) tot Grieks Restaurant Rhodos (2021). Hoe de auteurs tot hun selectie gekomen zijn, vermelden ze niet. Jammer is dat een categorie die voor veel Utrechters een tweede thuis was, helemaal ontbreekt: de homohoreca.

Arjan den Boer en Ton van den Berg, *Verdwenen horeca in Utrecht. Gezelligheid tot sluitingstijd*. Utrecht, Stichting Journallab i.s.m. DUIC, 2022. ISBN 978-90-9036-560-2. 240 blz. € 34,95.

Gesloten dijk bij Wijk

Het besluit in 1122 van bisschop Godebald om een dam te leggen in de Rijn bij Wijk bij Duurstede had grote gevolgen. Vorig jaar werden Utrechters er herhaaldelijk aan herinnerd, omdat deze gebeurtenis en het heftige conflict dat erop volgde de Domstad stadsrechten opleverde en we daarom 900 jaar Utrecht konden vieren. In een kloek boek beschrijven zeven auteurs in vijf hoofdstukken wat de afdamming betekende voor het Kromme Rijngebied zelf. Dankzij die waterstaatkundige ingreep kon het gebied ontgonnen worden voor de landbouw. De auteurs bouwen voort op het standaardwerk *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen* uit 1983 van Kees Dekker, geven daarvan de hoofdlijnen weer en vullen die aan met nieuwe perspectieven, onderzoeksresultaten en illustratiemateriaal. De eerste twee hoofdstukken beschrijven de situatie rond het jaar 1000: hoe zag het landschap er toen uit, hoe was het ontstaan en hoe was de samenleving van de eerste bewoners georganiseerd? Het uitgebreide, centrale hoofdstuk 'Bedijken, afdammen, verkavelen en ontginnen' beschrijft hoe het gebied door menselijk ingrijpen in minder dan twee eeuwen veranderde van een ruige wildernis naar een cultuurgebied vol bedrijvigheid. De laatste twee hoofdstukken gaan weer verder in ruimte en tijd. De Rijn-afdamming noodde de stad Utrecht een nieuwe verbinding te maken met de Rijn en de Lek via de Hollandsche IJssel. Dat werd de Vaartsche Rijn, waarvan de aanleg en betekenis

gereconstrueerd worden in het vierde hoofdstuk. Het gedegen en informatieve, soms wat al te academisch en stroef geformuleerde boek eindigt met de ontwikkeling van de dorpen en de vele kastelen in het Kromme Rijngebied.

A.A.B. van Bommel e.a., *De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Hilversum, Verloren, 2022. ISBN 978-94-6455-019-1. 256 blz., € 25,-.

Utrechts cultureel erfgoed

Uitgeverij Matrijs is dit jaar gestart met een serie fraai uitgegeven boekjes onder de verzameltitel *Erfgoed in Nederland*. Na deeltjes over alle provincies volgen nu afleveringen over specifieke onderwerpen. De eerste twee zijn aan de stad Utrecht gewijd. Het boekje over de werven beschrijft het ontstaan ervan in de 12e eeuw, de bloeiperiode met veel handel, bedrijvigheid en de bouw van stadskastelen langs de Oudegracht en woonhuizen langs de Nieuwegracht, de verloedering vanaf eind 19e eeuw en de herwaardering en het herstel vanaf de tweede helft van de 20e eeuw. Aparte kaders behandelen onder andere de bouw van de werfkelders, de stadskraan, de bomen, de borstwering en balies, de straatverlichting, de lantaarnconsoles en de wervenmeester. Het deeltje over Sint-Maarten is een herziene versie van een brochure in 2014 uitgegeven door de afdeling Erfgoed van de gemeente in samenwerking met het Sint-Maartensberaad. Rode draad wordt gevormd door de sporen van de beschermheilige die overal in de binnenstad te vinden zijn: in kerken, kamers en hofjes, op en onder bruggen, op muurschilderingen, schilderijen en glas-in loodramen, in de collecties van Catharijneconvent en Centraal Museum en niet te vergeten tijdens de jaarlijkse Sint-Maartensviering.

Felix Bernet Kempers, *De werven in Utrecht. Eeuwenoude haven aan de gracht*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2022. ISBN 978-94-6148-114-6. 64 blz., € 12,95.
Chris van Deventer (†) en René de Kam, *Sint-Maarten in Utrecht. Sporen van een beschermheilige*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2022. ISBN 978-94-6148-113-9. 64 blz., € 12,95.

Ook verschenen

Jan Hein Hemel, **Familie Van de Poll, de Zeister tak. Een geïllustreerde beschrijving**. Zeist, Zeister Historisch Genootschap, 2022. ISBN 978-90-830027-5-0. 103 blz., € 25,- (bestellen via www.zhg.nl). Portret in tekst en (veel) beeld van een familie die honderd jaar lang een toonaangevende rol speelde in het politieke en culturele leven van Zeist.

A.H. Huussen jr., **De eerste vrouwelijke studenten aan de universiteit te Utrecht 1880-1900**. Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2022. ISBN 978-94-6462-471-7. 246 blz., € 29,95. Korte biografische schetsen (een halve tot drie pagina's) van de 119 vrouwen die eind 19e eeuw studeerden aan de Utrechtse universiteit. Rijke bron voor verder onderzoek. De auteur stelde eerder soortgelijke inventarisaties op van de eerste vrouwelijke studenten in Leiden, Groningen en Amsterdam (UvA).

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

ECHT UTRECHTS KINDERBOEK

20 verhalen over 20 plekken
door bekende Utrechtse kinderboekenschrijvers
Ter ere van 900 jaar Utrecht in 2022

€ 17⁹⁵

Koop
het boek en
steun kinderen
in Utrecht!

Van Oudegracht tot Spoorwegmuseum,
en van Galgenwaard tot Leidsche Rijn

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel 8 719327 750728